

Laurentius Petri Aboicuksen saarnojen virsisitaatit

SILVA KIURU

Nimi Laurentius Petri tuonee monille mieleen Ruotsin ensimmäisen ei-katolisen arkkipiispan, Olaus Petrin veljen, joka eli 1500-luvulla. Vanhan kirjasuomen tutkijat tarkoittavat nimellä Laurentius Petri kuitenkin useimmiten toista miestä, suomalaista kirkkoherraa ja rovastia, joka toimi 1600-luvulla mm. Loimaalla ja Tammelassa. Hän oli syntytään turkulainen, ja hänellä olikin tapana merkitä nimensä jälkeen lyhenne Ab. (lisänimestä Aboicus tai Aboensis). Aboicus-lisänimen avulla hän tietysti on erotettavissa kaimastaan, mutta kolmiosaisen nimen käyttö on hankalaa ja yleensä on käytetty nimeä Laurentius Petri. Hankalaa on toisaalta sekin, että sama nimi tarkoittaa kahta eri miestä. Muun muassa Suomen kirjallisuus -teoksen henkilöhakemisto (II s. 635) viittaa hakusanalla Laurentius Petri sekä Ruotsin arkkipiispaan että Tammelan kirkkoherraan – erottamatta heitä mitenkään toisistaan. Kirkkoherrasta on käytetty muitakin nimiä: A. V. Koskimiehen toimittamassa antologiassa *Agricolasta Juteiniin* (ilm. 1921) käytetään nimeä Lauritsa Pietarinpoika; ystävien tiedetään käyttäneen Lauritsa-nimeä. Nimi Laurentius Petri Tammelinus tai suomalaistettu Lauri Pietarinpoika Tammelin esiintyy joissakin hakuteoksissa (mm. Otavan isossa tietosanakirjassa). Nimi Lauri Tammelinus lienee nyt vakiintunut tarkoittamaan Laurentius Petri Aboicuksen pojanpoikaa, josta tuli piispa ja matematiikan professori.

Jos nimeä Laurentius Petri Aboicus vertaa sellaisiin vanhan kirjasuomen tuttuihin nimiin kuin Eerik Sorolainen, Hemminki Maskulainen, Olavi Eli-maeus, Jonas Raumannus tai Abraham Ikalensis, joiden jälkimmäinen nimi kertoo syntymä- tai kotipaikan, tuntuisi johdonmukaiselta supistaa nimi siten, että jätetään pois patronyymi Petri ja käytetään nimeä Laurentius Aboicus, kun kolmiosainen Laurentius Petri Aboicus halutaan lyhentää. Ehdotan siis, että nimi Laurentius Petri varattaisiin ensisijaisesti tarkoittamaan Ruotsin kuuluisaa arkkipiispaa ja että sekaannusten välttämiseksi siirryttäisiin käyttämään Tammelan turkulaissyntyisestä kirkkoherrasta nimeä Laurentius Aboicus.

Laurentius Aboicuksen suomen kieli oli erinomaista; Martti Rapola (1967: 123) on kiittänyt sen »omalaatuista tuoreutta». Laurentiuksen kielen yksityiskohtainen tutkimus on tietääkseni vielä aloittamatta, ja hänestä on muutenkin kirjoitettu valitettavan vähän. Ainoa häneen keskittyvä hieman laajempi kirjoitus on Viljo Tarkiaisen jo v. 1919 julkaisema parikymmensivuinen artikkeli »Muuan suomalainen saarnamies 1600-luvulta» (ilm. 1922 Tarkiaisen teoksessa Piirteitä suomalaisesta kirjallisuudesta; viitteet tähän). Siinä olevat Laurentiuksen kieltä koskevat lyhyehköt huomautukset näytteineen (s. 58) ovat kiintoisia, mutta koska näytteitä ei ole dokumentoitu, ei ole ilman tarkempaa tutkimusta varmaa, että Laurentiuksen sanoina ja ilmauksina esitetyt ovat hänen omaansa. Tarkiaisen kirjoittaa (mp.): »Saarnoissa esiintyy monta erinomaista sanaa ja lausepartta, niiden joukossa semmoisia, jotka Laurentius Petri lienee ensinnä tuonut kirjakieleemme, vaikka ne joko ovat jääneet kokonaan unohduksiin tai päässeet käytäntöön vasta myöhempien kirjailijain teoksissa.» Esimerkkiensä joukossa Tarkiasella on mm. verbi *ängä* ('vetää, vääntää') lauseessa »harhal meit Liha ängä exymän». Tämä lause ei kuitenkaan ole Laurentiuksen oma, vaan kyseessä on virsisitaatti, jollaisia Laurentiuksen saarnoissa on varsin runsaasti. Laurentiuksen kieltä tutkivan olisikin syytä huomata, etteivät hänen saarnakokoelmiensa lauseet ja niiden sanat aina olekaan hänen omiaan. Sitaattien erottaminen ympäröivästä tekstistä voi joskus olla vaikeaa, mutta vanhan kirjasuomen kielen tutkija ei saisi jättää tätä tekemättä, jos tekstissä jokin viittaa siihen, että kyseessä on sitaatti toisen kirjoittajan kielestä. Sitaatin jäljittäminen ei liioin ole helppoa.

Kuuluisin Laurentius Aboicuksen tuotannosta on ehkä runomittainen, 428-säkeinen »Ajan Tieto, Suomenmaan menoist ja vscost, erinomaisest Suomen Pispoist cungin Kuningan ajall» (1658; Pippingin luettelossa n:o 93). Tämä runoelma ei kuulu seuraavan esitykseni aineistoon; keskityn Laurentiuksen saarnoihin ja erityisesti niistä löytyämiini virsisitaatteihin.

1. Laurentius Aboicuksen saarnakokoelmat

Laurentiuksen saarnoista julkaistiin hänen eläessään kolmetoista, viitenä kokoelmana. Niiden nimiölehdiltä saa tietoa myös hänen etenemisestään pappismiehen uralla.

A. Selityxet Joca-Päiwäisten Huomen-Ehto- ia Ruocalucuin eli siunausten, yxikertaisil Saarnoill edespannut Laurent: Petri Aboico Minist. Verbi Dei in Loimi-Joki. (1644; Pipping 48.) — Vuonna 1644 Laurentius on pappina Loimaalla.

B. Muutamat Christilliset Saarnat Yhteisest-Synnin Tunnustoxest ia Hyvästisiunauxest, cocon-pannut à Laurentio Petri Aboico V. D. Min. in Loimi-Joki. (1644; Pipping 49.)

C. Concio De Decem Virginibus Yxi Christillinen Saarna Kymäenest Neidzest, Matth. 25. Selitetty ja Präntijn annettu A Laurentio Petri Aboico Past. Eccl. in Tammela. (1649; Pipping 63.) – Laurentius on Tammelan kirkkoherra.

D. Concio De vitanda Fornicatione Christilinen Saarna Huoruden Wältämisesst Pidetty ja Präntijn annettu. Laurentius Petrilda Tammelan Pitäjän Kirkoherralda. (1656; Pipping 87.)

E. J. N. J. Concio synodalis De angelis, Christillinen Saarna Engeleistä, Jonga Turun Duomiokircosa Pappain cocouxesa, 1666. Wuonna jälken Jesuxen Christuxen Syndymisen 19. Januarij on pitänyt Laurentius Petri Præpositus & Pastor Tammelensis. (1670; Pipping 153.) – Laurentius on lääninrovasti.

A-kohdan saarnakokoelma sisältää seitsemän saarnaa, B-kohdan kolme. Muissa on saarna kussakin.

Laurentius Petri Aboicus oli Tammelan kirkkoherrana vuosina 1648–1671, kuolemaansa asti. Ennen häntä ei Tammelan kirkkoherraa ollut nimitetty lääninrovastiksi. Eeva Ojasen (1973: 33) mukaan »Tammelan kirkkoherra oli asemansa ja palkkansa puolesta paljon yläpuolella muiden seurakunnan toimihenkilöiden». Tammelan kirkkoherralla oli vastuu koko laajasta seurakunnasta.

Laurentius Aboicus osoittautuu saarnamiehenä, kuten Tarkiainen sanoo (mts. 48), »vankaksi raamatuntaitajaksi ja sangen lukeneeksi mieheksi». Laurentiuksella on runsaasti sitaatteja Raamatusta, kirkkoisiltä, Martti Lutherilta, Filip Melancthonilta, hän viittaa sekä kirkkohistoriallisiin esityksiin että »pakanallisiin» kirjoihin, mm. Thukydideen, Plutarkhoksen, Ksenofonin, Ovidiuksen, Ciceron ja Senecan teksteihin. Viitteitä on myös kotimaisiin kirjoittajiin: Andreas Thuroniukseen, Johannes Gezeliukseen ja Enewald Svenoniukseen (Tarkiainen, mp. ja s. 43).

Laurentiuksen suorasanaisen saarnan katkaisee usein runosäe tai jopa -säkeistö. Joskus on kyseessä käänös hänen siteeraamastaan latinankielisestä mietelauseesta. Varsin usein Laurentius Aboicus virkistää esitystään virrenkatkelmilla, säkeen mittaisilla tai jopa kolmen peräkkäisen säkeistön pituisilla. Hän saattaa käyttää johtolauseita »nijncuin wirres weisamme» ja saattaa myös olla käyttämättä, jolloin ei virrenkatkelma, ei ainakaan lyhyt, helposti erotu muusta tekstistä. Kun seuraavassa tarkastelen hänen saarno-

jensa virsisitaatteja, ovat mukana kaikki löytämäni, mutta joku toinen saattaa huomata niitä lisääkin.

2. L. P. A. -virsistä

Virikkeen Laurentius Aboicuksen saarnoissa olevien virsikatkelmien tutkimiseen sain siitä, että sattumalta huomasin hänen v. 1649 painetussa Kymmenen neitsyen saarnassaan sitaatin sellaisesta virrestä, joka tähänastisten hymnologisten tutkimusten mukaan (mm. Hallio 1936: 814) olisi ensi kerran esiintynyt painettuna vasta v:n 1674 virsikirjassa, siis parikymmentä vuotta myöhemmin.

Vuoden 1701 virsikirjaa käsittelevässä väitöskirjassaan Onni Kurvinen esittelee yksityiskohtaisesti ns. L. P. A. -virsiä. Nimikirjaimet tarkoittavat Laurentius Petri Aboicusta. Virret ovat ensi kertaa mukana siinä piispa Juhana Gezeliuksen toimittamassa Suomenkielisessä Wirsi-Kirjassa, joka ilmestyi 1674 (Kurvinen 1941: 61). Tässä virsikirjassa ei virsiä vielä ole numeroitu, mutta kaikki viisi L. P. A. -virttä ovat myös vuoden 1701 virsikirjassa; numerot ovat 331, 338, 394, 407 ja 410. Vuoden 1674 virsikirjassa nämä virret ovat lopussa omana ryhmänään: piispa Gezeliuksen aiemmassa, v. 1668 ilmestyneessä virsikirjassa niitä ei vielä ole. Helsingin yliopiston kirjastossa on kuitenkin myös sellainen ohut kirjanen, jonka sivukoko ja muukin painoasu on sama kuin v:n 1668 virsikirjan: iso, selvä fraktuurateksti. Kirjasein otsikko on L. P. A. Wirret. Se on todennäköisesti ilmestynyt liitteenä v:n 1668 Suomenkieliseen Wirsi- ja Ewangeliumikiriaan. Ensimmäinen L. P. A. -virsistä on pitkä, 42-säkeistöinen virsi, joka alkaa Ihminen jong Jumal loi (WK 1701 407).

Laurentiuksella on virrestä 407 kaksi kahden rivin mittaista sitaattia jo v. 1649, siis paljon ennen vuotta 1668. Toinen sitaatti on 9. säkeistöä:

- (1) S. D4b: *Cosca jocu Cuolepi, Täälä pojes huolepi
Kyll on ijancaickinen Sija, edes pysyväinen.*

Toinen on 29. säkeistöä:

- (2) S. E4b: *Ah autuain Olendo, ah autuain Cuolendo,
Jotca tulit Tuonelan, Pääsit elon paremban, etc.*

Huomattakoon, että jälkimmäisen katkelman jäljessä on lyhenne etc. Se ei voi merkitä muuta kuin sitä, että virsi 407 on ollut julkaistuna, ainakin sepitettynä, jo 1640-luvulla, ennen Kymmenen neitsyen saarnan ilmestymistä.

C. H. Strandbergin Turun hiippakunnan paimenmuistossa antaman tiedon mukaan (1832: 322) Laurentius Petri Aboicus on kirjoittanut virren 407

puolionsa kuoleman johdosta. Vaimon kuoleman aikaa ei tiedetä, mutta Onni Kurvinen (1941: 62, alaviite 2) päättelee Laurentiuksen menneen naimisiin viimeistään vuoden 1640 vaiheilla, koska esikoispoika Gabriel syntyi 1641 (Strandberg 1832: 346). Silloin siis lapsen äiti ainakin oli vielä elossa.

Neljäs säkeistö virrestä »Ihminen jong Jumal loi» kuuluu seuraavasti (1674 ilmestyneen virsikirjan mukaan siteerattuna): »Syndis caicki catuisit, / Surkiast ratk surisit, / Sanal, työl, jotk ajatuxel, / Nuorna, wanhan tehnyt tääl.» Laurentius ei v. 1649 siteeraa tätä säkeistöä, mutta jo v. 1644 ilmestyneessä saarnassaan hänellä on eräässä kohdassa jakso, joka muistuttaa sitä. Hän kirjoittaa:

(3) S. A4a: *Opime, Mitkä Synnit idzecungin tunnustaman pitä? yhteisest Jumalan edes pitä meidän caicki synnit tunnustaman olis ne tehdyt tieten eli tietämät: nuorna eli wanhan: sanoil eli töil eli ajatuxil.*

Jakson lopussa olevilla viidellä sanalla, *nuorna, wanhan, sanoil, töil, ajatuxil*, on selvä yhteys 4. säkeistön kahteen viimeiseen riviin. Yhtäläisyys voi merkitä kahta eri asiaa: joko sitä, että virsi 407 on ollut sepitettynä jo ennen sen saarnan kirjoittamista, joka painettiin v. 1644, tai vain sitä, että Laurentius on virren sepittäjä. Ei ole välttämätöntä olettaa, että virsi olisi jo v. 1644 ollut valmiina; samat sanat ja ilmaukset, joita Laurentius oli käyttänyt saarna kirjoittaessaan, tulivat uudelleen hänen mieleensä, kun hän sepitti virrensäkeitä. — Jos pidämme luultavana, että virsi on ollut sepitettynä ennen kuin saarna ja jos Laurentius on tehnyt virren vaimonsa kuoleman jälkeen, on hänen vaimonsa täytynyt kuolla joskus Gabriel-pojan syntymän ja saarnan kirjoittamisen välisenä aikana, 1640-luvun alkuvuosina. Laurentius oli tuolloin 30–35-vuotias. Strandbergin mukaan vaimo kuoli äkillisesti sydänhalvaukseen.

Joka tapauksessa virren »Ihminen, jong Jumal loi» ensiesiintymä on varhennettavissa 1640-luvulle; selvästi siteeraamisestahan on kysymys v. 1649 ilmestyneen saarnan virsikatkelmissa. Ennen vuotta 1649 virsi siis ainakin on ollut olemassa ja, otaksuisin, julkaistunakin. Tuskinpa Laurentius olisi käyttänyt sitaatin lopussa lyhennettä etc., ellei virsi olisi ollut tuttu muillekin kuin hänelle itselleen. Huomattakoon, että toinen katkelma on 9. säkeistöä ja toinen 29:nneestä. Osaltaan tämäkin todistaa virren olleen jo olemassa monisäkeistöisenä.

Jos oletamme, että Laurentius siteeraa julkaistua virttä, on pakko myöntää, että tästä julkaisusta ei ole meidän aikaamme säilynyt yhtään kappaletta. Kyseessä ei varmaankaan ole virsikirja vaan enintään vihkonen arkki-virsiä, ehkäpä vain tämän yhden virren sisältänyt painotuote. »Suuri osa

vanhoista arkkivirsistämme lienee kadonnut tietymättömiin», sanoo Onni Kurvinen (1941: 78). Juuri 1640-luvun alkuvuosina pääsee kotimainen kirjapainotoiminta Turussa käyntiin. Ivar Heikelin mukaan (1940: 52) ensimmäiset painatteen – kaksi latinankielistä väitöskirjaa – julkaistiin marraskuussa 1642. Aivan ensimmäisten joukossa on myös eräs arkkivirsijulkaisu, »Ylimmäisen Keisarin Jesuxen Christuxen Mandati Eli Käsky», joka ilmestyi v. 1643. Sen sepittäjäksi on merkitty J. M. C. (Salokas 1923: 10). Kirjaimet tarkoittavat J. M. Collinusta, joka oli Laurentiuksen ikätoveri ja Karkun kirkkoherra (Neovius 1910: 18).

Mikään tuskin estää olettamasta, että sama kirjapaino olisi samoihin aikoihin, v. 1643 tai 1644, painanut sellaisenkin arkkivirsijulkaisun, jossa sepittäjän nimikirjaimet olivat L. P. A. On helppoa kuvitella Laurentiuksen toimineen aktiivisesti virsienkin julkaisijana, kun muistaa hänen viisi saarnakokoelmaansa, Ajan Tietonsa, ylenemisensä praepositukseksi ja lahjakkaat jälkeläisensä. Juuri v. 1644 hän julkaisi 10 saarnaa. Onni Kurvisen mukaan (1941: 78) 1600-luvun vanhempien arkkivirsien julkaisijat ovat »enimmäkseen pappeja sekä, joskin harvemmin, muita sivistyneitä henkilöitä». Virsiseppien oppineisuutta osoittaa se, että suurin osa arkkivirsistä on suomennoksia. Vuoden 1674 virsikirjan L. P. A. -virsistä on kyllä vain yksi käännösvirsi (Ratk Taiwasa, ratk Taiwasa; WK 1701 410). Se on suomennettu Laurentius Laurinuksen virrestä »I Himmelen, i Himmelen» (O. Kurvinen 1941: 66).

On mahdollista, että v:n 1674 virsikirjan lopussa olevat L. P. A. -virret samoin kuin jo v. 1668 painettu vihkonen, jossa on L. P. A. -virsien jatkona vanha Piae Cantiones -kokoelman virsi »Jesuxen muisto ihana» (Jesu dulcis memoria), ovat kaikki peräisin Laurentius Petri Aboicuksen samasta, kadonneesta 1640-luvulla julkaisemasta arkkivirsivihkosesta. Itse vihko ei ole säästynyt, mutta ehkäpä suurin osa virsistä on. Niiden pelastumiseen v:n 1674 virsikirjaan on voinut vaikuttaa Laurentiuksen korkea asema, sillä kuten Viljo Tarkiainen toteaa, »ei yksikään Laurentius Petrin alkuperäisistä virsistä osoita erityistä runointoa tai runotaitoa» (1922: 53). Kolmea L. P. A. -virsistä ei enää kelpuutettu v:n 1886 virsikirjaan.

Vaikka v:n 1674 virsikirjassa onkin L. P. A. -virsiä viisi peräkkäin, ei niiden tietenkään ole alun perin tarvinnut ilmestyä yhdessä. Laurentiushan on voinut sepittää ja julkaista virtensä yhden kerrallaan. Tällöin olisi oletettava kaikkien viiden erillisjulkaisun kadonneen jäljettömiin. Mahdotonta on toisaalta tietää sitäkään, sepittikö tai julkaisiko Laurentius joitakin sellaisia virsiä, jotka eivät päässeet virsikirjan virsiksi. Erittäin todennäköisenä, ellei suorastaan varmana voi pitää sitä, että Laurentius julkaisi virren »Ihminen

jong Jumal loi» v. 1643 tai 1644, kirjapainon toiminnan alkamisen jälkeen ja ennen sen saarnan ilmestymistä, jossa hän tätä virttä siteeraa.

3. Luettelo Laurentius Aboicuksen virsisitaateista

Esitän luettelon Laurentius Aboicuksen saarnojen virsisitaateista viiteen ryhmään jaettuna. Ryhmien A ja B sitaatit (1–14) ovat v. 1644 ilmestyneistä saarnoista, C-ryhmän sitaatit (15–29) v:lta 1649, D-ryhmän sitaatit (30–33) v:lta 1656 ja E-ryhmän sitaatit (34–41) v. 1670 painetusta saarnasta. Sitaatit ovat samassa järjestyksessä kuin ne ovat saarnakokoelmissa, ja niitä edeltää sivua merkitsevä kirjain-numeroviite. Annan kunkin sitaatin jälkeen seuraavat tiedot: a) sen virren ja säkeistön numero, josta sitaatti on, v:n 1701 virsikirjassa; siinähan virsillä ensi kerran oli numerot, b) virren alku sanat v:n 1701 virsikirjan mukaisessa asussa ja c) virren mahdollinen esiintyminen Finnon virsikirjassa. Tämän jälkeen seuraa sitaattia vastaava virren katkelma Hemminki Maskulaisen virsikirjan 1. ja 2. painoksesta, Olavi Elimaeuksen virsikirjasta ja v:n 1646 Manuale Finnonicumista. Manualen vastineita en esitä sitaateille 1–14, koska Laurentiuksen saarnat olivat ilmestyneet ennen sitä.

A. Selityxet Joca-Päiväisten Huomen-Ehto- ia Ruocalucuin eli siunausten

- (4) S. E4b: *Helwetin woimat myös wapisewat, Cosc Jesvs mainitan täällä* (WK 1701 133:2 Kijtet olcon Jesuxen nimi; myös Finno Vk 130).
Vrt. Hemm 1605 P3a: *Helvetin woimad myös wapisewad, Cosc Jesus mainitan täällä* / Hemm 1630 138a: – – woimad mös – – / Eli 1621 93a: *Heluetin woimat mös wapisewat, Cosk – –*.
- (5) S. G2b: *Silmät ne Unen ottacon, Sydän sinusa Walwocon* (WK 1701 366: 4 Christe paiste, kircas päiwä; myös Finno Vk 158).
Vrt. Hemm 1605 I5a (samoin 1630 81b): *Silmäd ne unen ottacon, Sydhän sinusa valvacon* / Eli 1621 126a: *Silmät ne vnen – – valuocon*.
- (6) S. H1a: *Caickein silmät wartioidzewat, &c.*; s. H1b: *Caickein silmät wartioidzewat sinun päälles Herra, &c.* (WK 1701 339:1 Caickein Luondocappalten silmät).
Vrt. Hemm 1605 I8b: *Caickein luondocappalten silmäd Herra wartjoidzewad päälläs* / Hemm 1630 84a: – – wartjoidzewad – – / Eli 1621 120b: – – loondocappalten silmät Herra wartioitzeuat päälles.
- (7) S. H4b: *Caick jois Hengi ia elämä on, Sinulda saawat rawinnon, Olcon sinun suuri kijtos* (WK 1701 341:1 O Jumal sinun hywyttäs kijtäm; myös Finno Vk 152).
Vrt. Hemm 1605 I10b: *Caick jois hengi ja elämä on, Sinulda saavad ravinnon, Olcon sun suuri kiitos* / Hemm 1630 85a: – – ia – – kijtos / Eli 1621 122a: – – iois – – saauat rauinnon, Olcon sinun – – kijtos.

- (8) S. I2a: *Ei meis ole muut cuin pahuus, Jumalas on hywyys ia autuus, Olcon hänen ainoan kijtos* (WK 1701 225:10 Jumala suurest hywydest; myös Finno Vk 124).
Vrt. Hemm 1605 P1a: *Ei meis ole muu qvin pahus, Jumalas on hyvys ja autuus, Olcon hänen ainoan kiitos* / Hemm 1630 136b: – – *quin pahuus, Jumalas en [!] hyvys ia – – kijtos* / Eli 1621 91a *Eij – – quin pahus, – – on huys ia – – kijtos*.
- (9) S. K2a: *Cunnia olcon Jumalan corkeudes, Rauha myös maailman leweydes, Ihmisil ilo ia riemu* (WK 1701 119:4 Sijt on meill iloinen aica; myös Finno Vk 80).
Vrt. Hemm 1605 L5b: *Olkon kiitos Jumalan corkjudes, Raoha myös mailman leweydhes, Ihmisill ilo ja riemu* / Hemm 1630 101a: – – *kijtos – – mös – – ia – –* / Eli 1621 58b: *Olcon kijtos – – korkeudhes, Rauha mös – – leueydhes, Inhimisten ilo ia riemu*.
- (10) S. Mib: *Ei weisat suloisembata, Eikä cuulla caunembata: Eick ajatel makiambata; Cuin Jesus Jumalan Poica* (WK 1701 137:2 Jesuxen muisto ihana).
Vrt. Hemm 1616 D2a: *Pääll hunajan makjun maundō, Makjamb hänen länolendons Ei weisat suloisembata, Eikä cuulla caunembata, Cuin Jesu Jumalan Poica*.
- (11) S. N1a: *Linnut laulain wisertävät, Weisawat kijtost Jesuxel* (WK 1701 162:6 Päsiäis Pyhän pääsin päiwän).
Vrt. Hemm 1605 M12a: *Linnud laolain visertäväd, Veisavad kiitost Jesuxell* / Hemm 1630 116b: – – *kijtost – –* / Eli 1621 75a: *Linnut laulain wisertäuät, Weisauat kijtost Jesuxell*.
- (12) S. O3a: *caicki ioilla Hengi on, kijttäkän Herra, Halleluja*. Ks. kohta 7.

B. Muutamat Christilliset Saarnat Yhteisest-Synnin Tunnustoxest ja Hywäs-tisiunauxest

- (13) S. D3b: *Harhal meit Liha ängä exymän* (WK 1701 246:25 Nyt täñ tulcat Christityt ja cuulcat).
Vrt. Hemm 1605 Qlla (samoin 1630 153b): *Harhall meit liha ängä exymän*.
- (14) S. F1a: *Rauhas ratki tääld nyt lähden, &c.* (WK 1701 395:1 Rauhas ratki tääld nyt lähden).
Vrt. Hemm 1605 A8b: *Raohas ratki tääld nyt lähden* / Hemm 1630 4a: *Rauhas – – lähden*.

C. Yxi Christillinen Saarna Kymmenest Neidzest

- (15) S. C3a: *Oi oli angara se Duomio Päiwä!* (WK 1701 401:18 Christus ja Apostolit aicanans).
Vrt. Hemm 1605 T3a: *Oi oli angara se duomjo päevä* / Hemm 1630 175a: – – *domio päivä* / Man 1646 415: – – *Duomiopäiwä*.
- (16) S. C3a: *Meit synnisit, Ah Jumal armat!* (WK 1701 216: kertosaē, Christicund Christuxell kihlattu).
Vrt. Hemm 1605 F8a: *Meit sýneidzeit, ah Jumal armadh* / Hemm

- 1630 54a: – – synneidzeit – – / Man 1646 260: – – synneisit – – ar-
mad.
- (17) S. C3b: *Mutt joudui myöhäx, ia tuli työläx, Suljettut usta awat* (WK 1701 205:10 Yx ricas Mies, wäkewä työs; myös Finno Vk 42).
Vrt. Hemm 1605 F7b: Mutt joudhui myöhäx, ja tuli työläx Suljettut
usta awat / Hemm 1630 53b: Mutt joutui mööhäx, ia tuli tööläx Sul-
ietut vsta auat / Eli 1621 44b: Mutt ioutui mööhäx, ia tuli tööläx
Sulietut usta auat / Man 1646 159: Mutt joudui myöhäx, ia tuli työ-
läx Suljettut vsta awat.
- (18) S. C4a: *Nuori ehdin wiäl, Parannost tehdä tääl, etc.* (WK 1701 246:13
Nyt täñ tulcat Christityt ja cuulcat).
Vrt. Hemm 1605 Q10a: Nuori ehdin viel paranost tehdhä tääll /
Hemm 1630 153a: Noori – – / Man 1646 360: Nuori, ehdin wiel pa-
rannost tehdä tääll.
Kyseessä on sama virsi, josta on sitaatti edellä kohdassa 13. Myös
seuraavissa kohdissa 19–21, 23 ja 33 esitettävät sitaatit ovat siitä
virrestä.
- (19) S. C4a: *Näings maxon tuot, sille cuin sinun on luon?* (WK 1701
246:14).
Vrt. Hemm 1605 Q10a: Näings maxon tuod, sillä qvin sun on luon /
Hemm 1630 153a: – – tod, – – quin – – loon / Man 1646 360: – –
tuot, sille cuin sun on luon.
- (20) S. D1a: *Cuollon ajal, catumus kyl camal, Cuin Kieli ei puhu woi sil
suustans, eik aiju ajatella autuuttans* (WK 1701 246:18).
Vrt. Hemm 1605 Q10b: Cuolon ajall catumus kyll caval, Cuin kieli
ei puhu woi sill suustans, Eik aju ajatella autuuttans / Hemm 1630
153b: Coolon – – / Man 1646 361: Cuollon – – cawall, – – ei puhuu
woi – – .
- (21) S. D1b: *Cuollon jälkeen pandu on Owi telken: Ei Parannoxen paicka
cusan cuulla, nijn Idcun ijancaickisen tullan* (WK 1701 246:19).
Vrt. Hemm 1605 Q10b: Cuolon jälkeen pandu on ovi telken, Ei pa-
ranoxen paickaa cusan cuulla, Niin idcun ijancaickisen tullan /
Hemm 1630 153b: Colon – – telkän, – – paicka – – Nijn – – / Man
1646 361: Cuollon jälkeen pand on owi telken, ei parannoxen paicka
– – Nijn itcun – – .
- (22) S. D1b: *Keng catu ajallans autuas liene* (WK 1701 217:11 Cutzu
Christus: Caick tygön tulcat).
Vrt. Hemm 1605 F1b (samoin 1630 48b, Eli 1621 53b ja Man 1646
133): Keng catu ajallans, autuas liene.
- (23) S. D2b: *O sinä Jumal, Corwas tänne cumar: Aut armollas mua paran-
noxen, Pois synnist etten tulis cadotuxen. Jesus Taiwast, Cadzo mua
waiwast, Perkelen pauloist mua ulos auta, Pijnas ia cuolemas cowan
cautta. Aut Hengi Pyhä, Lohduttaja hywä, Mailman turha meno wäl-
tämän, Hänen häjy hecumatas hyljämän* (WK 1701 246:21–23).
Vrt. Hemm 1605 Q10b: O sinä Jumal, corwas tännä cumar, Aut ar-
mollas mua paranoxen, Pois synnist eten tulis cadhotuxen. Jesus tae-
vast cadzo mua vaevaest, Perkelen paoloist mua ulos auta, Piinas ja
cuolemas cowan cautta. Aut Hengi pyhä, lohdhuttaja hyvä, Mailman
turha menoo välttämän, Hänen häijy hecumatans hyljämän / Hemm

- 1630 153b: -- tänne -- etten -- taivast -- vaivaist -- pauloist
 mua ylös auta, Pijnas ia colemas -- lohdhuttaia -- / Man 1646
 361: -- corwas tänne -- parannoxen -- cadotuxen. Jesus taiwast
 -- waiwaist -- pauloist mua ulos auta, Pijnas ia cuolemas cowan
 -- lohduttaja hywä, -- turhaa menoo wältämän, -- .
- (24) S. D2b: *Vsco mul luja laina, päälles puhdas Jesu etc.* (WK 1701: 262:4
 O Jesu elämän Herra).
 Vrt. Hemm 1605 Q6a: Vsco mull luja laina, Päälläs puhdhas Jesus /
 Hemm 1630 150a: -- Päälles -- / Man 1646 279: -- Päälles puh-
 das -- .
- (25) S. E2b: *Joudhu jo tulemas Jesu Christ, Tee Loppu, c&.* [!] (WK 1701:
 17 Christus ja Apostolit aicanans).
 Vrt. Hemm 1605 T3a (samoin 1630 175a): Joudhu jo tulemas Jesu
 Christ, Tee loppu / Man 1646 415: Joudu -- .
- (26) S. E3a: *Jo sijs joudu, Culda Cruunun, Ilon, Riemun, Mix wijwyt? Peräs
 ikäwöitzen* (WK 1701 128:7 Cuin kirckast Cointähti coitta).
 Vrt. Hemm 1605 C2b: Jo siis joudhu, culda cruunun, ilon riemun,
 Mix viivid? peräs ikävöidzen / Hemm 1630 19a: -- wiuyt? -- / Eli
 1621 118b: Jo sijs -- crunun -- viuyt? peräs ikäuöidzen / Man
 1646 70: Jo sijs joudu, culda cruunun -- wijwyt? peräs ikävöidzen.
- (27) S. E3a: *Cusa caunin Jesuxen cans, Minun Ylkän Arman Culdans cans,
 saan rackas Ilos olla, etc.* (WK 1701 128:6).
 Vrt. Hemm 1605 C2a: Cusa caunin Jesuxen cans, Mun ylkän arman
 culdancans, Saan rackas ilos olla / Hemm 1630 19a: -- Minun Yl-
 ken -- / Eli 1621 118a: Cussa -- ylkän -- / Man 1646 69: Cusa
 -- Mun ylkän -- .
- (28) S. E4b: *Hän caikil kyllä tiettäwä on, Waan aica ia hetki tietämätöin
 on, O Jesu, O Jesu, an wälttä harhoia teitä* (WK 1701 378:1 Nijn
 cauwan cuin me eläm tääll; myös Finno Vk 170).
 Vrt. Hemm 1605 S9b: Hän caikill kyllä tiettäwä on, Vaan aica ja
 hetki tietämätöin, Hän tahto caick fangjuten heittä. O Jesu, O Jesu,
 Ann wälttä harhoia teitä / Hemm 1630 170a: -- ia hetki tietämätöin
 on, -- fangiuten -- O Jsu -- harhoia -- / Eli 1621 108a: --
 tiettäwä on, Waan aica ia hetki tietämätöin, Hän -- fangiudhen --
 O Jesu An wälttä harhoia -- / Man 1646 390: -- tiettäwä on,
 Waan aica ia hetki tietämätöin, Hän -- fangjuten -- ann wälttä
 harhoia -- .
- (29) S. F3a: *Jonga pitä caikillen hajoman, Riemuxi monin kerran* (Wk
 1701 119:3 Sijt on meill iloinen aica; myös Finno Vk 80).
 Vrt. Hemm 1605 L5a: Jonga pitä caikillen hajoman, Riemuxi monin
 kerran / Hemm 1630 100b (samoin Eli 1621 58b): -- haioman -- /
 Man 1646 190: -- caikille hajoman -- .

D. Christilinen Saarna Huoruden Wältämisest

- (30) S. A4b: *Oho meitä onnettomij, tieten tyhmi toimettomij etten totellet
 totutta, engä osanet aututta etc.* (WK 1701 198:11 Caick cuin Chris-
 tusta cunnioitit).

Vrt. Hemm 1605 O4b: Oho meitä onnettomii, Tieten tyhmii toimetomii, Etem totelle totutta, Engä osane autuutta / Hemm 1630 129b: --onnettomij -- tyhmij toimettomij -- / Man 1646 309: -- onnettomij -- tyhmij toimettomij, Ettem -- .

- (31) S. C3a: *Ai angara on se duomio päiwä.*
Ks. kohtaa 15.
- (32) S. C4b: *Aijai ij orjat oloam* (Wk 1701 401:18 Christus ja Apostolit aicanans).
Vrt. Hemm 1605 T3a: *Aijai aijai orjad oloam* / Hemm 1630 175a: -- oriad -- / Man 1646 415: -- orjat -- .
- (33) S. C4b: *Jesus taiwast cadzo minua waiwast: Perkelen pauloist minua ulos auta, pijnas ja cuolemas cowan cautta.*
Ks. kohtaa 23, jonka keskijakso on muuten samanlainen, paitsi pronominia *mua*, jonka tässä korvaa *minua*.

E. Christillinen Saarna Engeleistä

- (34) S. C1b: *Jumalan poica Taiwaast, tuli mailman wierax, hän tahto caicki waiwaiset, ilon cans saatta Taiwasen* (WK 1701 117: 5 Ole kijtetty Jesu Christ; myös Finno Vk (s. ?)).
Vrt. Hemm 1605 L3b: *Jumalan Pojca taevahast, Tuli mailman vierahax, Hän tahto caicki vaevaesed Ilon cans saatta taevasen* / Hemm 1630 99b: -- Poica -- / Eli 1621 59a: -- Poica taiuahast -- wierahax -- waiuaiset -- cansa -- taiuasen / Man 1646 187: -- Poica Taiwahast, -- wierahax -- waiwaiset -- cans -- taiwasehen.
- (35) S. C3b: *Jumal nijl lupa autuden, cuin Jesust auxens huutawat, ne myös löytävät wahwuden, jotc hänen tygöns turwawat* (WK 1701 133: 4 Kijtet olcon Jesuxen nimi; myös Finno VK 130).
Vrt. Hemm 1605 P3a: *Jumal niill lupa autuudhen, Qvin Jesust auxens huutavad. Ne myös löytäväd vahvudhen, Jotc hänen tyghöns turvavad* / Hemm 1630 138b: *Jumall nijll -- Quin -- mös -- / Eli 1621 93a: *Jumal nijl -- Quin -- huutauat. Ne mös löytäuät vahuuden -- tygens turuauat* / Man 1646 187: *Jumal nijll lupa autuuden, cuin -- hutawat. Ne myös löytävät wahwuden -- tygöns turwawat.**
- (36) S. C3b: *Olcon sijs Perkeleitä palion, olcan joka louckas, pangan paxuld cuin Sääxiä, kyll Jesus meit warjele ja paulat pois syöxiä* (WK 1701 52:3 Linna luja on Jumala).
Vrt. Hemm 1605 C3b: *Pirud ilmas ja perkeled, Pangan paxuld cuin sääxiä, Kylle Jesus meit warjele, Ja paolad pojes syöxiä* / Hemm 1630 20a: -- ia Perkelet -- Sääskiä, Kyllä -- wariele, Ja paulat poies syöxiä / Man 1646 72: *Pirut -- ia Perkelet -- sääxiä, Kyllä -- warjele, Ja paulat pojes syöxiä.*
Mahdollista on, että katkelman alkupuolikin (*Olcon sijs Perkeleitä palion, olcan joka louckas*) on ainakin osin sitaatti jostakin virrestä, joskaan en ole onnistunut vastaavaa kohtaa jäljittämään.
- (37) S. C3b: *Coco Helwetti ja caicki Helwetin woimat vapisewat cosca Jesus mainitan täällä.*

Ks. kohtaa 4. — Vrt. myös Man 1646 208: Helwetin woimat myös wapisewat, Cosc Jesus mainitan täällä.

- (38) S. C3b: *O cuingan olen iloinen, ett Pyhä poica Jesuinen Mull tawara tiettävä liene. Hän minun wie wisist wimein, Paradisin ilon ilmei, Täst paucutta käsiän tienen. Amen, Amen, Jo sis joudu culda Crunun, Ilon riemun, Mix wijwyt? peräs ikäwöidzen* (WK 1701 128:7 *Cuin kirkkast Cointähti coitta*).

Vrt. Hemm 1605 C2a: *O cuingan olen iloinen, Ett pyhä Poica Jesuinen Mull tawara tiettävä liene. Hän minun vie wissist viimein, Paradiisin iloon ilmei, Täst paucutta käsiän tienen. Amen, Amen / Hemm 1630 19a: -- minull -- wijmein, Paradijsin ilon -- paucuta -- / Eli 1621 118a: O cuningan [!] -- Poicas -- Minul tauara tiettäüä -- wie wissist wijmein, Paradijsin iloon -- paucutta -- / Man 1646 70: O cuingan -- Poica -- Mull tawara tiettävä -- wie wissist wijmein, Paradijsin iloon -- paucutta käsiän -- .*

Laurentius siteeraa tässä kokonaan säkeistön, josta hänellä on katkelma v. 1649 ilmestyneessä saarnassaan; ks. kohtaa 26.

- (39) S. C4a: *Ah Jesuinen minun Herraisen &c.* (WK 1701 121:11 *Engel paimenill puhui*).

Vrt. Hemm 1605 L6b (samoin 1630 101b ja Man 1646 192): *Ah Jesuinen minun Herraisen.*

- (40) S. C4a: *O Jesu Pyhä piltinen, &c.* (WK 1701 127:8 *Paitz miehet, miehen Jumalan*).

Vrt. Hemm 1605 L10a (samoin 1630 104b): *O Jesu pyhä Pilttinen / Eli 1621 62a: -- piltinen.*

- (41) S. D1b: *Isä sijs suurest kijtäkäm, tämän armonsä tähden, ja händä aina ylistäkäm, ett Poicans annoi meidän; Joca meit päästä pirun ridast, synnist ja myös cuoleman kidast, olcam sijs iloizam aina* (WK 1701 224:10 *Nyt caicki Christityt iloitat; myös Finno Vk 127*).

Vrt. Hemm 1605 P2b: *Isää sijs suurest kiittäkäm, Tämän armonsä tähden, Ja händä aina ylistäkäm, Että Poicans annoi meidhän, Joca meit päästä pirun ridhast, Synnist ja myös cuoleman kidhast, Olcam sijs iloizam aina / Hemm 1630 137b: Isää sijs -- kijttäkäm -- Poicans -- pästä -- ia mös coleman -- sijs -- / Eli 1621 92b: Isä sijs -- kijttäkäm, Tämen -- tähden -- poians -- pästä -- ia mös cooleman -- sijs -- / Man 1646 286: Isää sijs -- kijttäkäm, Tämän -- tähden -- Ett Poicans andoi meillen, -- pästä pirun ridast -- ia myös cuoleman kidast -- sijs -- .*

Laurentius Aboicuksella on sitaatteja 24:stä eri virrestä, mutta hänellä on myös joitakin suosikkivirsiä, joita hän siteeraa usein. Havainnollistaakseni tätä kokoan seuraavaan taulukkoon virsi virreltä esittämäni sitaatit 1–41. Kirjaimet A–E tarkoittavat Laurentiuksen viittä saarnakokoelmaa, ja sarakkeissa olevat numerot viittaavat edellä esittämiini sitaatteihin. Reunimaisen sarakkeen lyhenne HM = Hemminki Maskulainen, F = Finno, E = Elimaeus ja MF = Manuale Finnonicum (1646).

TAULUKKO: Laurentius Aboicuksen saarnojen sitaatit virsittäin.

WK 1701 virsi	saarnakokoelmat					mahdolliset lähdevirsikirjat		
	A	B	C	D	E			
52:3					36	HM		MF
117:5					34	HM	(F) E	MF
119:3			29			HM	(F) E	MF
119:4	9					HM	(F) E	
121:11					39	HM	(F)	MF
127:8					40	HM	(F) E	MF
128:6			27			HM	E	MF
128:7			26		38	HM	E	MF
133:2	4				37	HM	(F) E	MF
133:4					35	HM	(F) E	MF
137:2	10					HM:PC		
162:6	11					HM	E	MF
198:11				30		HM		MF
205:10			17			HM	(F) E	MF
216:kertos.			16			HM		MF
217:11			22			HM	E	MF
224:10					41	HM	(F) E	MF
225:10	8					HM	(F) E	
246:13			18			HM		MF
246:14			19			HM		MF
246:18			20			HM		MF
246:19			21			HM		MF
246:21–23			23	33		HM		MF
246:25		13				HM		
262:4			24			HM		MF
339:1	6					HM	E	
341:1	7, 12					HM	(F) E	
366:4	5					HM	(F) E	
378:1			28			HM	(F) E	MF
395:1		14				HM		
401:17			25			HM		MF
401:18			15	31, 32		HM		MF
407:9			1			—		
407:29			2			—		
407:4(?)		3				—		
Sitaatteja	9	2–3	17	4	8			

4. Sitaattien vertailua julkaistuihin virsiin

Laurentius Aboicuksella on julkaistuissa saarnoissaan 37 sellaista virsisitaattia, jota vastaavan säkeen tai säkeet voi löytää Hemminki Maskulaisen virsikirjasta tai Piae Cantiones -laulukokoelman suomennoksesta (sitaatti 10). Näistä 20 on myös Olavi Elimaeuksen virsikirjassa. Vuoden 1646 manualen virsikirjaosassa on kaikki muut Hemminki Maskulaisen virret paitsi yksi (Kurvinen 1941: 51); manualen ilmestymistä myöhempien saarnojen kaikkiin virsisitaatteihin (15–41) voisi siis manuaalella olla vaikutusta.

Vertailemalla sitaatteja Hemmingin säkeisiin voi huomata runsaasti yhtäläisyyksiä mutta myös eroja, varsinkin ortografisia. Yhtäläisyydet eivät ole sellaisia, että niiden perusteella voisi päätellä Laurentius Aboicuksen noudattaneen Hemminki Maskulaisen virsikirjan joko 1. tai 2. painoksen ortografiaa. Kun eroja näyttää olevan enemmän sitaattien ja Hemmingin virsikirjan 2. painoksen välillä, on ehkä syytä lyhyesti käsitellä virsikirjan 1. ja 2. painoksen ortografisia ratkaisuja.

Piae Cantiones -kokoelman suomennoksen ortografiasta on ilmestynyt Ilkka Savijärven perusteellinen tutkimus (1982: 392–412), josta käy vakuuttavasti ilmi, että Hemminki on suomennoksessaan »toteuttanut kaikki ne ortografiset uudistukset, jotka on ollut tapana luetella v:n 1642 raamatunsuomennoksen ansioina» (409). Kun Laurentiuksen kaikki saarnakokoelmat ilmestyivät ensimmäisen raamatunsuomennoksen jälkeen, lienee niitä ortografisia yhtäläisyyksiä, joita on Laurentiuksen, Hemmingin ja v:n 1642 raamatunsuomennoksen kielessä, syytä pitää raamatunsuomennoksesta johduttavina. Samoin ovat Laurentiuksen ja Hemmingin ortografian erot aivan samoja kuin Hemmingin ja ensimmäisen raamatunsuomennoksen väliset.

Hemminki Maskulaisen ortografiset ratkaisut löytyvät jo hänen virsikirjansa 1. painoksesta, joka on painettu ennen Piae Cantiones -kokoelman suomennosta. Virsikirjan 2. painoksen ilmestyessä (1630) Hemminki ei enää ollut valvomassa ortografian säilymistä uudenaikaisella, 1. painoksen mukaisella kannalla – hänhän oli kuollut v. 1619 –, ja 2. painoksen ortografia onkin suureksi osaksi samanlaista kuin esimerkiksi Olavi Elimaeuksen virsikirjassa käytetty. Havaintojeni mukaan eroja ei ole kaikkien virsien ortografiassa, vaan virret ovat jaettavissa selviin ryhmiin sen mukaan, kuinka paljon ja minkätyyppisiä eroja 1. ja 2. painoksen välillä on. Virsikirjan ensimmäisissä 75 virressä (Hemm 1605 A5a–H1b) on 1. ja 2. painoksen välillä mm. seuraavat helposti havaittavat ja johdonmukaisesti toteutetut muutokset: a) diftonginreduktio on poistettu, b) avartuvat *uo* ja *üö* -diftongit on merkitty 2. painoksessa *o*:lla, *oo*:lla tai *ö*:llä, esim. *sovani*, *lootta*, *looja*, *sooja*, *cooleman cooppa*, *mös*, c) persoonapronominit *me*, *te*, *he* ovat 2. painoksessa *mö*, *tö*, *hö* -asussa, d) persoonapronominit pitenevät hyvin yleisesti 2. painoksessa, esim. *minua*, *sinua*, *minun*, *sinun*, *minul*, *sinuld*, kun 1. painoksessa on *mua*, *sua*, *mun*, *sun*, *mull*, *suld*, e) 1. painoksen *ylön*, *tyghöni*, *tyghös* vaihtuvat 2. painoksessa asuiksi *ylen*, *tygeni*, *tyghes*. Eroja on muitakin, esim. sisä- ja loppuheitonkin jonkinvertaista vähenemistä. – Jostakin uteliaisuutta herättävästä syystä nämä 1. ja 2. painoksen erot häviävät olemattomiin, kun päästään 76. virteen (Se qvin tahto autuas olla; Hemm 1605 H1b), ja tilanne pysyy suunnilleen samanlaisena 140. virteen asti. Senjälkei-

sistä virsistä olen tehnyt vain summittaisia havaintoja, mutta ainakin joissakin virsissä diftonginreduktio on 1. painoksen mukaisesti merkitty, samoin avartuvat diftongit *uo*:lla ja *yö*:llä. Tähän Hemminki Maskulaisen virsikirjan 1. ja 2. painoksen ortografisten ja muidenkaan erojen selvittelyyn ei tässä ole mahdollista paneutua, ei kai aiheellistakaan.

Vuoden 1646 manualen virsien ortografia on samaa kuin ensimmäisen raamatunsuomennoksen, kyseessä on juuri Jonas Raumannuksen manuaale. Ortografiset yhtäläisyydet Laurentiuksen virsisitaattien ja v:n 1646 manualen virsien välillä ovat odotuksenmukaisia. Koska ortografia on samanlaista niissäkin virsisitaateissa, jotka löytyivät v. 1644 julkaistuista saarnoista, ei ortografisten yhtäläisyyksien perusteella voi väittää, että myöhempien saarnojen sitaattit olisivat peräisin juuri Raumannuksen manuaalesta. Huomattakoon myös, että ortografialtaan Laurentiuksen saarnojen virsisitaattit eivät yleensä poikkea ympäröivästä tekstistä. Tiivistäen voisi sanoa, että sitaattien ortografia on samanlaista kuin vastaavien virrensäkeiden ortografia, jos tämä on samanlaista kuin ensimmäisen raamatunsuomennoksen ortografia. Vertailun kohteeksi otetuista virsikirjoista Hemmingin 1. painos ja v:n 1646 manuaale ovat selvästi lähempänä Laurentiuksen saarnojen ja niissä olevien virsisitaattien ortografiaa kuin Hemmingin 2. painos tai Elimaeuksen virsikirja.

Vertailtavaksi olen valinnut joitakin äänne- ja muotoseikkoja: a) soinnillisen dentaalispirantin merkinnän, b) ensi tavun *uo* ja *üö* -diftongit, c) diftonginreduktion, d) loppuheittoiset adessiivi- ja allatiivimuodot ja e) yksikön 1. ja 2. persoonan persoonapronominit. Asetelmien reunassa käytän kirjainlyhenteitä seuraavasti: HM_1 = Hemm 1605, HM_2 = Hemm 1630, E = Eli 1621, M = Man 1646 ja L = Laurentius Aboicuksen virsisitaattit.

a) Soinnillisen dentaalispirantin merkintä on Laurentiuksen saarnoissa ja niiden virsisitaateissa yleensä sama kuin ensimmäisessä raamatunsuomennoksessa (= d), mikä ilmenee sitaateista 5, 9, 14, 17, 18, 23, 24, 26, 35, 38 ja 41.

HM_1	sydhän	corkjudes	leveydhes	lähdhen	joudhui	edhin
HM_2	»	»	»	lähden	joutui	»
E	»	korkeudhes	leueydhes	—	ioutui	—
M	—	—	—	—	joudui	ehdin
L	sydän	corkeudes	leweydes	lähdem	»	»

HM_1	tehdhå	cadhotuxen	lohdhuttaja	puhdhas	joudhu	autuudhen
HM_2	»	»	lohdhuttaia	»	»	»
E	—	—	—	—	»	»
M	tehdä	cadotuxen	lohduttaja	puhdas	joudu	autuuden
L	»	»	»	»	»	autuden

Laurentius Petri Aboicuksen virsisitaatit

HM ₁	vahvudhen	joudhu	tähdhen	ridhast	kidhast
HM ₂	»	»	»	»	»
E	vahuuden	»	tähdhen	»	»
M	wahwuden	joudu	»	ridast	kidast
L	»	»	»	»	»

Kuten alimmat rivit osoittavat, ei Laurentiuksen dentaalispirantin merkintä eroa Raumannuksen manualen ortografiasta. Tästä varsin johdonmukaisesti d:n käytöstä eroaa sitaatti 25 (v. 1649 ilmestyneestä saarnasta), jossa Laurentius käyttää d:n asemesta dh:ta. Sitaaatti on kirjaimelleen Hemmingin ortografian mukainen; se on kuitenkin niin lyhyt, ettei siihen eroja juuri mahtuisikaan. Samasta saarnasta on toinenkin sitaatti, joka on täsmälleen samanlainen kuin vastaava kohta Hemmingin virsikirjan 1. painoksessa, sitaatti 29.

b) Ensi tavun avartuvat *uo* ja *üö* -diftongit Laurentius kirjoittaa aina kuten Raumannus ja v:n 1642 Raamattu. Samalla kannalla oli jo uranuurtaja Hemminki Maskulainen monta vuosikymmentä aiemmin, mikä ilmenee hänen virsikirjansa 1. painoksesta. Kuten mainitsin, Laurentius ei tässä kuitenkaan jäljitelle Hemmingin ortografiaa vaan Raamattua. — Avartuvien diftongien esiintymiä on sitaateissa 4, 15, 17–21, 23, 35 ja 41.

HM ₁	duomjo	nuori	tuod	luon	cuolon	myös	myöhäx	työläx
HM ₂	domio	noori	tod	loon	coolon, colon	mös	mööhāx	töölāx
E	—	—	—	—	—	»	»	»
M	Duomio	nuori	tuot	luon	cuollon	—	myöhāx	työlāx
L	»	»	»	»	»	myös	»	»

c) Laurentiuksen saarnoista en ole löytänyt diftonginreduktiota, en liioin virsisitaateista, en niistäkään, joita vastaavissa Hemmingin virsikirjan säkeissä reduktio on merkitty sekä 1. että 2. painokseen (sitaatit 11 ja 34). V:n 1642 Raamatussa diftonginreduktiota ei ole kuin satunnaisesti. Suppeaan tai puolisupeaan vokaaliin päättyviä diftongeja on sitaateissa 11, 14, 23, 34 ja 36.

HM ₁	laolain	Raohas	paoloist	paolad	taevast	vaevaest
HM ₂	»	Rauhas	pauloist	paulat	taivast	vaivaist
E	laulain	—	—	—	—	—
M	—	—	pauloist	paulat	taiwast	waiwaist
L	laulain	Rauhas	»	»	»	waiwast

HM ₁	taevahast	vaevaesed	taevasen
HM ₂	»	»	»
E	taiuahast	waiuaiset	taiuasen
M	Taiwahast	waiwaiset	taiwasehen
L	Taiwaast	»	Taiwasen

Näytteiden alimmilta riveiltä voi huomata kiintoisia *taivas*-sanana taivutusmuotojen eroja: Raumannuksella *taiwahast* ja *taiwasehen*, kun Laurentiuksella *taiwaast* ja *taiwasen*. Erot ovat sitaatissa 34; kyseessä on Laurentiuksen Turun tuomiokirkossa v. 1666 pitämä saarna. Ainakaan sitä kirjoittaessaan hän ei näytä turvautuneen v:n 1646 manuaalin muotoratkaisuihin. Diftonginreduktiottomuus taas on kummankin piirre.

d) Loppuheittoiset adessiivi- ja allatiivimuodot kirjoittaa Hemminki Maskulainen Piae Cantiones -kokoelman suomennoksessa geminaatta-*l*:llisinä (Savijärvi 1982: 407). Sama kirjoitustapa on yleinen hänen virsikirjansakin 1. ja 2. painoksessa. Laurentius Aboicuksen loppuheittoiset adessiivit ja allatiivit loppuvat yleensä yhteen *l*:ään. Esiintymiä on sitaateissa 9, 11, 13, 18, 20, 24, 28, 35 ja 38.

HM ₁	Ihmisill	Jesuxell	Harhall	tääll	ajall	mull	caikill	niill
HM ₂	»	»	»	»	»	»	»	nijll
E	Inhimisten	»	—	—	—	—	»	nijl
M	—	—	—	tääll	ajall	mull	»	nijll
L	Ihmisil	Jesuxel	Harhal	tääll	ajal	mul	caikil	nijl

Laurentiuksen virsisitaattien ainoa geminaatta-*l*:ään loppuva adessiivi on pitkässä sitaatissa 38: *Mull*.

e) Yksikön 1. ja 2. persoonan pronomineista Laurentiuksella on vain harvoin sellaisia lyhyitä muotoja kuin edellä esittämäni *mull*. Persoonapronominien esiintymiä on sitaateissa 7, 19, 23, 27, 33, 33 ja 39.

HM ₁	sinulda	sun	mua (3)	mull	mun	mua	(2)	mull	minun
HM ₂	»	»	»	»	»	minun	»	»	minull
E	»	sinun	—	—	»	—	—	minul	»
M	—	sun	mua (3)	mull	mun	mua	(2)	mull	»
L	sinulda	sinun	»	»	mul	minun	minua (2)	»	»

Runomitan kannalta ei luulisi olevan samantekevää, käytetäänkö virressä *mun*, *sun*, *mull* -asuja vai tavua pitempiä *minun*, *sinun*, *minull* -muotoja. Ehkä pitempien muotojen valinta saarnojen virsisitaatteihin selittyy yksinkertaisesti siitä, ettei näitä katkelmia ole tarkoitettukaan veisattavaksi.

Sitaattien ja eri virsikirjojen väliset erot ovat edellä esittämässäni äänne- ja muotopiirteissä osin hyvinkin selvät. Vähiten eroja on Laurentiuksen ja Raumannuksen ortografian välillä, mikä on odotuksenmukaista. Mutta koska heidänkin valintansa eroavat joiltakin osin toisistaan, ei liene aihetta olettaa Laurentiuksen varsinaisesti kopioineen sitaattikatkelmiaan v:n 1646 manuaalestakaan. Yhtäläisyydet riittää selittämään miesten samanikäisyys ja heidän kirjoitustensa samanaikaisuus.

5. Tunnistamisen ja jäljittämisen vaikeudesta

Laurentius Aboicuksen saarnojen ja niissä olevien virsisitaattien ortografia on yleensä samanlaista. Muun muassa tästä johtuu, ettei sitaatin tunnistaminen sitaatiksi ole helppoa, jos se on lyhyt ja jos Laurentius ei mitenkään ilmaise, sanoillaan tai painoasulla, siteeraavansa.

Hyvänä näytteenä sitaatiksi tunnistamisen vaikeudesta pidän Osmo Nikkilän väitöskirjasta löytämäni tapausta. Käsitellessään indikatiivin presensin yks. 3. persoonan loppuheittoa 1600-luvun kirjasuomessa Nikkilä ottaa esimerkin myös Laurentius Petri Aboicukselta, lauseen: *Joca istup Isäns oikial Kädel ia rucoile hywä meidän edestäm* (1644: 35). Koska Nikkilä on loppuheittoisten muotojen oiva asiantuntija, häntä ihmetyttää *istup*-muodon esiintyminen Laurentiuksen proosatekstissä ja hän kirjoittaa (s. 310): »Diese Form stammt jedoch offensichtlich aus dem erwähnten Kirchenlied, das seit der Zeit Finnos verwendet wurde.» Etsiessäni Laurentiuksen saarnoista virsisitaatteja en kiinnittänyt huomiota Nikkilän poimimaan lauseeseen, koska Laurentiuksen teksti ei paljastanut, että kyseessä voisi olla sitaatti virrestä. Lauseen alustahan tunnistaa heti uskontunnustuksen. Nikkilä on kuitenkin sitä mieltä, että Laurentius ei omassa tekstissään käyttäisi *istup*-muotoa, persoonapäätteistä loppuheittoista presensia, jollei hän siteeraisi. Virsikirjassa on kaksikin virttä, jossa on uskontunnustus tekstinä: WK 1701 4:2 (Me uscom yhden Jumalan pääl) ja WK 1701 8:5 (Se cuin tahto autuas olla). Esitän vastineet vain Hemmingin virsikirjasta, johon Nikkiläkin viittaa.

Hemm 1605 H1a: *Istup Isäns oikjall, Sield tahto tulla duomioll /*

Hemm 1630 68a: – – oikial – – Doomioll.

Hemm 1605 H2a (samoin 1630 69a): *Istu isäns oikjall kädhell.*

Luotan Nikkilän asiantuntemukseen: *istup*-muodon harvinaisuus 1600-luvun proosassa pakottaa löytäjän antamaan mahdollisimman uskottavan selityksen. Sitaattiselitys tuntuu minusta tietenkin järkevältä, kun tiedän Laurentiuksen suosineen virsisitaatteja.

Lopuksi kerron, millaista vaivaa ja iloa aiheutti erään virsisitaatin jäljittäminen. Tässä tapauksessa ei ollut vaikeata tunnistaa sitaattia sitaatiksi, koska ensinnäkin Laurentius itse sanoo »nijncuin myös Wirres weisamme» ja toiseksi säkeitä on neljä ja ne on sijoitettu allekkain. Tämä sitaatti ei olisi voinut jäädä huomaamatta. Kyseessä on v. 1644 ilmestynyt saarnakokoelma (edellä merkitty A:lla).

(42) S. C4a: *Ah autuas on se aica,
Cuin Luoja muistä taitan:
Ja ole joc aica pois synnist
Aut meit Herra Jesu Christ.*

Aluksi etsin vastaavia säkeitä siitä virsikirjasta, josta olin löytänyt muiden virsisitaattien vastineet; Hemminki Maskulaisen virsikirjan järjestelmällinen lukeminen ei kuitenkaan tuottanut tulosta.

Ensin löytyi vastine Laurentiuksen sitaatin neljännelle riville. Säe *Aut meit Herra Jesu Christ* on myös virressä, joka alkaa »Ratki taivaassa, ratki taivaassa» (WK 1701 410), sen 5. säkeistössä. Ratki taivaassa kuuluu L. P. A.-virsiin; se on v:n 1674 virsikirjassa niistä viimeisenä. Kyseessä on Laurentius Aboicuksen ruotsista suomentama virsi. »I Himmelen, i Himmelen»-virren Laurentius Laurentii Laurinus oli sepittänyt vaimonsa hautajaisiin vuonna 1662 (Kurvinen 1941: 66). Säe *Aut meit Herra Jesu Christ* on kuitenkin niin lyhyt ja epäpersoonallinen, ettei kaksi virttä, joissa on tämä sama säe, välttämättä ole saman ihmisen sepittämiä.

Mistään ennen vuotta 1644 ilmestyneestä virsijulkaisusta en löytänyt Laurentiuksen siteeraamia neljää säettä. Hemmingin virsien joukossa ei ollut ainuttakaan, joka olisi sopinut lähteeksi, ei liioin Olavi Elimaeuksen. Ajallisestihan nämä olisivat olleet mahdollisia. Elimaeuksen virsikirjassa on 153 virttä. Niistä vain kolme on sellaista, joita ei ole Hemmingin virsikirjan 1. painoksessa (P. J. I. Kurvinen 1929: 23). Missään näistä ei ole Laurentiuksen sitaatin säkeitä tai niiden tapaisiakaan. Raumannuksen Manuale Finnicum taas ilmestyi vasta v. 1646. Laurentius Liljevanin, 1600-luvulla eläneen virsirunoilijan, meille säilyneiden säkeiden joukossa ei etsimiäni säkeitä liioin ollut (Parvio 1972–1973: 85–101).

Alkoi tuntua yhä todennäköisemmältä, että säkeet olivat peräisin jostakin jäljettömiin kadonneesta arkkivirsijulkaisusta. Koska vuoden 1701 virsikirjaan on otettu paljon 1600-luvun arkkivirsiä, ryhdyin lukemaan tämän ns. vanhan virsikirjan virsiä, numerojärjestyksessä. Kun olin päässyt virren 287 neljänteen säkeistöön, sain sinnikkydestäni palkinnon: löysin sen virren, jota etsin, en tosin aivan samoja säkeitä, joita Laurentius Aboicus siteeraa, mutta saman virren toisen suomennoksen: WK 1701 287:4 Autuas se hetk on wissist, Cuin me Jumalat muistam, Pois synnist meitäm suistam, Sijhen aut Jesu Christ!

Kun nyt tiesin virren numeron v:n 1701 virsikirjassa, oli helppoa jatkaa. Virren alkusanat ovat »Jumalast en erit taida». Virsikirjaan kelpuutettu suomennos on parempi kuin se, jota Laurentius Aboicus siteeraa. Tämä voisi olla syynä siihen, ettei huonompaa versiota mistään löydy. »Virsi Jumalast en erit taida» on ensi kerran ilmestynyt v. 1685 arkkivirtenä kokoelmassa Jumaliset Wirret, Ruotzin ja Saxan Kielestä Suomexi käätyt (Helsingin yliopiston kirjaston Arkkiveisuja D-sarja).

Onni Kurvinen kertoo tästä virrestä väitöskirjansa luvussa »Arkkivirret

virsikirjan täydentäjinä» (1941: 77—). Mainitsemani v. 1685 painettu Jumaliset Wirret on Kurvisen mukaan tärkein ja laajin 1600-luvun suomalaisista arkkivirsijulkaisuista (s. 87). Siinä on 14 virttä, jotka kaikki ovat käännoiksi, yhdeksän ruotsista, muut suoraan saksasta. »Jumalast en erit taida» on saksalaisen Ludwig Helmboldin sepittämä lohdutusvirsi (Kurvinen 1941: 89), joka on ruotsinnettu 1601.

Laurentius Aboicuksen siteeraaman version viimeinen säe on sama kuin hänen kääntämänsä »Ratk taiwasa» -virren säe. Ehkäpä tästä kuitenkin voisi päätellä, että Laurentius siteeraa v. 1644 itse kääntämänsä lohdutusvirttä. Juuri 40-luvun alussahan hänen voisi arvella olleen lohdutuksen tarpeessa, kun hänen nuori vaimonsa oli äkillisesti kuollut. Siinä arkkivirsijulkaisussa, jonka hän 1640-luvulla otaksumani mukaan toimitti, on kai voinut olla muitakin virsiä kuin ne, jotka L. P. A. -virsinä pelastuivat v:n 1674 virsikirjaan. Varsin selvinä, joskin välillisinä todisteina Laurentiuksen virsijulkaisusta, sittemmin jäljettömiin kadonneesta, voi joka tapauksessa pitää niitä hänen saarnakokoelmiensa virsisitaatteja, joille ei aiemmista virsikirjoista löydy vastineita.

LÄHTEET

- Agricolasta Juteiniin. Kirjallis- ja kielihistoriallisia näytteitä vanhemmasta suomalaisesta kirjallisuudesta. Toim. A. V. KOSKIMIES. Porvoo 1921.
- Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu, Suomexi. Stockholmis 1642. (Näköispainos. Porvoo 1971.)
- Eli 1621 = Oloui Elimaeus: Soomenkielinen Wirsikiria. Stockholmin kaupungis 1621.
- Finno Vk = Jaakko Suomalaisen Wirsikirja. Kopio Upsalan yliopistossa säilytetystä ainosta jälellä olevasta kappaleesta; kopion tehnyt J. A. CEDERBERG: Bidrag till kannedom af Finlands natur och folk 52. Helsingfors 1893.
- HALLIO, KUSTAA 1936: Suomalaisen virsikirjan virret. SKST 203. Helsinki.
- HEIKEL, IVAR A. 1940: Helsingin yliopisto 1640—1940. Helsinki.
- Hemm 1605 = Hemminki Maskulaisen virsikirja. Kopio Upsalan yliopiston kirjaston defektistä kappaleesta; painopaikka ja -vuosi puuttuvat.
- Hemm 1630 = Yxi Vähä Suomenkielinen Wirsikiria. (2. painos.)
- Hemm 1616 = Wanhain Suomen maan Pijspain, ja Kircon Esimiesten Latinan kielised laulud, — — Nyt Suomexi käätyd Hemmingild Mascun Kirckoherralda. Stockholmissa 1616. — Näköispainos. Helsinki 1927.
- HULTIN, A. 1929: Luettelo Helsingin yliopiston kirjaston arkkikirjallisuudesta I: hengelliset arkkiveisut. HYK:n julkaisuja XII: 1. Helsinki.
- Jumaliset Wirret, Ruotzin ja Saxan Kielestä Suomexi käätyt. — Helsingin yliopiston kirjaston arkkiveisuja. D-sarja I. Hengellisiä 1. 1685.
- KURVINEN, ONNI 1941: Vanha virsikirjan synty ja sisällys. Rauma 1941.
- KURVINEN, P. J. I. 1929: Suomen virsirunouden alkuvaiheet v:een 1640. SKST 180. Helsinki.

- LAURENTIUS PETRI ABOICUS: Selityxet Joca-Päiwäisten Huomen-Ehto- ia Ruocalucuin eli siunausten. Turusa 1644.
- Muutamat Christilliset Saarnat Yhteisest-Synnin Tunnustoxest ia Hywäsiunauxest. Turusa 1644.
- Yxi Christilinen Saarna Kymēnest Neidzest. Turusa 1649.
- Christillinen Saarna Huoruden Wältämisest. Turusa 1656.
- Christillinen Saarna Engeleistä. Turusa 1670.
- L. P. A. Wirret. — Todennäköisesti Turussa v. 1668 painettu kuusi virttä sisältävä vihkonen.
- Man 1646 = Manuale Finnonicum, Se on: Muutamat tarwittawat ia aina käsillä pidettäwät Suomenkieliset Kirjat. Suomen Kielinen Wirsi Kirja. Turusa 1646.
- NEOVIUS, AD. 1910: Poimintoja arkkiveisukirjallisuudesta. Suomalaisen Tiedeakatemian esitelmät ja pöytäkirjat 1910 II. Helsinki.
- NIKKILÄ, OSMO 1985: Apokope und altes Schriftfinnisch: zur Geschichte der *i*-Apokope des Finnischen. Groningen.
- OJANEN, EEVA 1973: Tammelan seurakunnan historia. Tammela.
- PARVIO, MARTTI 1972–1973: Laurentius Liljevan — tähän asti tuntematon suomalainen virsirunoilija 1600-luvulta. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 62–63. Helsinki.
- Pipping = Fredr. Wilh. Pipping: Luettelo Suomeksi präntätyistä kirjoista. SKST 20. Helsingfors 1856–1857. (Näköispainos. Porvoo 1967.)
- RAPOLA, MARTTI 1967: Suomenkielinen proosa Ruotsin vallan aikana. Tietolipas 49. Helsinki.
- SALOKAS, EINO 1923: Maallinen arkkirunoutemme Ruotsin vallan aikana. Helsinki.
- SAVIJÄRVI, ILKKA 1982: Ortografiset periaatteet Maskun Hemmingin Piæ Cantiones -kokoelman suomennoksessa. Vir. 86 s. 392–410.
- STRANDBERG, C. H. 1832: Åbo Stifts Herdaminne I. Åbo.
- Suomen kirjallisuus II. Ruotsin ajan kirjallisuus. Toim. MARTTI RAPOLA. Helsinki 1963.
- TARKIAINEN, V. 1922: Piirteitä suomalaisesta kirjallisuudesta. Porvoo.
- WK 1668 = Suomenkielinen wirsi ja ewangeliumi kiria. Turusa 1668.
- WK 1674 = Suomenkielinen Wirsi-Kirja, Nijn myös Ewangeliumit ja Epistolat cunakin Sunnuntaina, Juhla ja Pyhäpäiwänä. Turusa 1674.
- WK 1685 = Yxi wähä suomenkielinen wirsikirja. Stockholmissa 1685.
- WK 1701 = Uusi Suomenkielinen Wirsi-kirja Nijden Cappalden canssa, jotca siihen tulewat. Turusa 1701.
- Vanhan kirjasuomen sanakirjan kokoelmat.

Die Gesangbuch-Zitate bei Laurentius Petri Aboicus

SILVA KIURU

Der finnische Propst und hervorragende Beherrscher des Finnischen, Laurentius Petri Aboicus, veröffentlichte in den Jahren 1644–1670 insgesamt fünf Predigtsammlungen. Er verwendet darin sehr viele Zitate, vor allem aus Kirchenliedern. Da es prinzipiell wichtig ist, den eigenen

Text des Autors und die darin vorhandenen Zitate voneinander zu trennen, versucht die Verfasserin, jedes in den Predigten des Laurentius begegnende Gesangbuch-Zitat festzustellen und danach in jenen Gesangbüchern zu belegen, die er vermutlich benutzt hat.

Vor den Predigten des Laurentius waren mehrere Gesangbücher in finnischer Sprache veröffentlicht worden. Das erste, herausgegeben von Jaakko Finno, erschien i. J. 1583 und enthält 101 Kirchenlieder. Zu Beginn des 17. Jh. wurde das Gesangbuch des Hemminki Maskulainen mit 253 Kirchenliedern veröffentlicht. Im Jahre 1621 kam ein Gesangbuch von Bischof Olavi Elimaeus heraus. Die zweite Auflage des Gesangbuchs von Hemminki Maskulainen erschien i. J. 1630; in der Orthographie unterscheidet es sich deutlich von der ersten Auflage. In den 1640er Jahren, da Laurentius seine ersten Predigtsammlungen veröffentlichte, kam auch das von Jonas Raumannus redigierte *Manuale Finnicum* heraus, das u. a. ein Gesangbuch beinhaltet. Jonas Raumannus schrieb die erste finnische Übersetzung der gesamten Bibel (erschienen 1642) ins reine und fungierte als Sekretär des Bibelübersetzungskomitees. Offenbar stimmt die Orthographie der Gesangbuch-Zitate bei Laurentius deshalb mit der Rechtschreibung des *Manuale* überein, weil beide darin der Bibel folgten.

Die Entsprechungen der Gesangbuch-Zitate in den Predigten des Laurentius Petri Aboicus finden sich fast alle in den oben genannten Gesangbüchern. Nach den Feststellungen der Verfasserin zitiert Laurentius jedoch auch aus Kirchenliedern, die nach bisherigen hymnologischen Ergebnissen erst Dutzende von Jahren später gedruckt worden sind. Dabei handelt es sich aller Wahrscheinlichkeit nach um eigene Lieder des Laurentius, denn im Gesangbuch von 1674 treten sie unter der gemeinsamen Überschrift »L. P. A.-Lieder« auf. Da Laurentius diese Lieder bereits in den 1640er Jahren zitiert, kann man mit Sicherheit annehmen, da er vor den Predigten Kirchenlieder veröffentlicht hat, möglicherweise i. J. 1643, als eine finnische Druckerei in Turku mit ihrer Tätigkeit begann. Auch wenn kein einziges Exemplar eines von Laurentius veröffentlichten Gesangbuches erhalten ist, legen doch die Gesangbuch-Zitate in seinen Predigten ein indirektes Zeugnis ab von der Existenz einer oder mehrerer solcher Publikationen.